

Валентина Цветковић-Ђорђевић*

Правни факултет Универзитета у Београду,

Београд, Република Србија

valentina_cvetkovic@ius.bg.ac.rs

УЛОГА ТЕОДОСИЈЕВОГ КОДЕКСА У ПРОЦЕСУ ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА РИМСКОГ ЦАРСТВА

Апстракт: У раду се истражује улога Теодосијевог кодекса у христијанизацији становништва Римског царства. Кодекс, који је ступио на снагу 439. године, садржи царске наредбе од Константина Великог до Теодосија II. Посебна пажња посвећена је 16. књизи, у којој се хришћанство први пут проглашава једином истинитом религијом. Анализом конкретних конституција показује се како је римско право коришћено у борби против паганства и јереси. Истражује се и идеолошка функција појма *superstitio*, који променом значења одражава прелазак ка хришћанској религијској парадигми.

Кључне речи: Теодосијев кодекс, христијанизација, римско право, *superstitio*, царске конституције, 16. књига.

1. Увод

У позној антици Римско царство пролази кроз дубоке промене које се огледају не само у политичкој и друштвеној, већ и у религијској и правној сфери. Прелазак са многобожачке религије на хришћанство као државну религију (380. године) представља један од кључних момената у историји европске цивилизације. У том процесу право је имало пресудну улогу - не само као средство регулисања живота у империји, већ и као инструмент идеолошког утицаја и верског преображаја. Теодосијев кодекс (*Codex Theodosianus*), који је ступио на снагу 439. године, представља значајан правни зборник царских конституција донет с циљем постизања правне сигурности, али и промовисања хришћанских вредности. Овај рад има за циљ да прикаже како је Теодосијев кодекс, нарочито његова 16. књига, служио као средство христијанизације становништва и као званична потврда промене религијске парадигме у Римском царству. Посебна пажња биће посвећена начинима на које су цареви правно подстицали ширење хришћанства, укључујући укидање паганских обичаја и правила, додељивање повластица црквеним великодостојницима и верницима, као и правну дискриминацију нехришћанских група. Уз то, разматраће се и идеолошка употреба појма *superstitio* као одраз промене у религијским схватањима и његов утицај на законодавство.

2. Доношење Теодосијевог кодекса и његова садржина

У Римском царству потреба за систематизацијом права и доношењем законика јавила се у доминату када је пракса издавања царских рескрипата била широко распрострањена. Ти рескрипти, који су доношени поводом појединачних случајева,

служили су као пример (*exemplum*) решавања будућих сличних случајева.¹ Међутим, њихова примена у будућим случајевима изазивала је правну несигурност јер су могли бити фалсификовани или оспоравани, што је доводило до одуговлачења спорова. Отуда је 369. године анонимни подносилац молбе предложио царевима Валентинијану I и Валенсу да кодификују право (*De Rebus Bellicis* 21.1).² Тај предлог није одмах усвојен, већ се тек након 60 година отпочело са радом на кодификацији.³

Након учвршћивања власти Теодосија I и стабилизације управе под његовим наследницима у Источном римском царству после 395. године, створени су услови за организованiji рад администрације, која се могла посветити систематизацији и уобличавању царског права. У том контексту, значајан помак догодио се 398. године када је цар Аркадије, Теодосијев син, донео наредбу којом је укинуо могућност да рескрипти - одговори цара на појединачна правна питања буду обавезујућа и за будуће случајеве. По тој наредби (C.Th.1.2.11), рескрипти су важили искључиво за конкретне случајеве за које су издати. Та наредба била је усмерена на рационализацију правне праксе и смањење правне несигурности изазване мноштвом, често контрадикторних и непроверених правних аката на које се позивало у правној пракси.

Проблем идентификације позитивног права није се тицао само рескрипата већ и осталих царских конституција које су донете након Грегоријановог и Хермогенијановог зборника *leges*. Други извор права у доминату - правничко право (*ius*) такође није било систематизовано. Закон о цитирању из 426. године није на задовољавајући начин уредио примену правничког права.⁴ Због тога је цар Теодосије II одлучио да кодификује право.

* Аутор је ванредни професор Римског приватног права на Правном факултету Универзитета у Београду.

¹ Ако се приликом доношења рескрипта у појединачном случају одмах има у виду његова примена у будућим случајевима, онда се *exemplum* приближава закону (*lex*). Вид. Nöit 1981, 42.

² Harries 1993, 1.

³ Термин *кодификација* настао у XIX веку када га је конструисао Цереми Бентам (Jeremy Bentham). С њим у вези тада се јављају и глагол *кодификовати* као и именица *кодификатор*. С друге стране, термин *кодекс*, потиче од латинске речи *codex* која се најпре користила да означи комад дрвета, а касније повезане дрвене плочице превучене воском на којима се писало. Услед додира с Истоком у Римској држави се за писање почињу користити папирус и пергамент. Тако *codex* добија значење књиге са листовима од папируса или пергамента. Почев од времена Диоклецијана у правном језику термин *codex* означава збирку царских конституција. У средњем веку овај термин добија значење збирке закона и тиме се приближава значењу кодификације. У савременој правној науци термин *кодификација* користи се не само за модерне већ и за старе кодексе. У складу с тим се и глагол *кодификовати* користи да означи доношење како модерних тако и старих кодекса (законика). Вид. Сич-Фејеш 1991, 7-9.

⁴ Цар Валентинијан упутио је 426. године римском сенату *oratio* (формални предлог за доношење правног акта). Иако је тај предлог формално потекао од тада четворогодишњег Валентинијана III, суштински је био обликован на двору цара Теодосија II. *Oratio* је сачувана фрагментарно и показује настојање источне администрације да уреди примену правничког права у околностима правне несигурности, фрагментације извора и учесталих жалби на судске одлуке. *Oratio* је значајна из два разлога. Прво, зато што садржи тзв. Закон о цитирању (*Lex citationis*), којим се формализује ауторитет дела петорице класичних правника (Папинијана, Улпијана, Гаја, Паула и Модестина) у судској пракси (C.Th.1.4.3). Уколико се мишљења ове петорице не слажу у решењу истог правног проблема, судија је дужан да одлучи у складу са мишљењем већине. Ако већина не постоји, јер су мишљења подељена, судија мора узети у обзир Папинијаново мишљење. Уколико Папинијан није изразио став о конкретном правном питању, судија је овлашћен да самостално изабере мишљење којим ће се руководити при доношењу пресуде. Овакво решење, мада потенцијално проблематично са становишта правне аргументације, могло је бити целисходно са становишта царске администрације. Његова сврха није била да утемељи нови правни принцип, већ да олакша рад судова и смањи број

Најпре је 429. године конституцијом (C.Th.1.1.5) наредио састављање две збирке. Једна би садржала све конституције издате почев од Константина Великог до Теодосија II, без обзира на то да ли у време израде Кодекса још увек важе.⁵ Та збирка била би коришћена у наставне сврхе. Друга збирка, намењена пракси као „практични водич у свакодневном животу“, садржала би само важеће конституције (*leges*) којима би била придружена мишљења правника (правничко право - *ius*).⁶ За обављање посла именовао је деветочлану комисију која је осим високих чиновника укључивала и ретора.⁷ Њој је наложено да, у другој збирци (намењеној пракси) следи систематизацију садржану у Грегоријановом и Хермогенијановом кодексу. Притом, из та два кодекса као и из прве збирке намењене настави требало је издвојити оно што представља позитивно право (како конституције општег тако и конституције посебног карактера), систематизовати га (укључујући уклањање противречности и двосмислености) и допунити важећим правним правилима садржаним у делима класичних римских правника. Овако замишљен пројекат очигледно је био преамбициозан за именовану комисију. Након шест година рада, показало се да је посао преобиман и да се не може у догледно време с успехом завршити. Разлози правне сигурности налагали су доношење кодекса што је могуће пре. Због тога је Теодосије II 435. године образовао другу комисију од 16 чланова чији задатак је био мање захтеван - да сакупи све конституције општег карактера од времена Константина Великог без обзира на то да ли и даље важе, како би, заједно са конституцијама из Грегоријановог и Хермогенијановог зборника могле послужити у практичне и наставне сврхе (C.Th.1.1.6). Комисија је била овлашћена да скраћује конституције, изостављајући „оно што се не односи на суштину материје тако да остане само право“. Друга комисија успешно је окончала задатак, сакупивши опште конституције без изостављања застарелих и усаглашавања противречних.⁸ Теодосијева замисао да нови зборник представља целину с ранијим приватним зборницима остварена је тиме што су Грегоријанов и Хермогенијанов зборник били озваничени и тиме накнадно добили обавезујућу снагу. Међусобна комплементарност ова три зборника произилази из чињенице да су

жалби. Исти предлог (*oratio*) односио се и на дефинисање појма *lex generalis* (општи закон). Нагласак је стављен на формалне карактеристике закона, а не на његов садржај: закон се сматрао општим ако је имао форму предлога упућеног сенату (*oratio*) или едикта, ако је био јавно објављен у провинцијама, или ако је јасно наведено да се примењује на све сличне случајеве. Тиме су *epistulae* - царска писма са нормативним садржајем - уколико су имала општи карактер (што је по правилу случај када се упућују управницима провинција), биле обухваћене појмом општег закона. С друге стране, *oratio* из 426. године јасно је правила разлику између *leges generales* и *rescripta*, будући да је предвидела да ови потоњи не могу имати општу важност, јер представљају одговоре на конкретна правна питања и важе искључиво у појединачном случају у коме је појединац (приватно лице или службеник) од цара затражио и добио одговор. Ова нормативна систематизација претходила је раду на Теодосијевом закону и пружила методолошки оквир за селекцију материјала који је ушао у његов састав. У фокусу није било само разграничење врста правних извора, већ и покушај да се централизују и учине јасним, чиме је подржан шири административни и културни пројекат консолидације Источног римског царства у првој половини V века.

⁵ Сич-Фејеш 1991, 148.

⁶ *Ibid.*, 148-149, 155.

⁷ „Ваша висост треба да зна да смо се определили за: Антиоха, узвишеног мужа, бившег квестора и префекта, Антиоха, узвишеног мужа и квестора светог двора, Теодора, уваженог мужа, члана дворске пратње и управника цареве приватне писарнице, Еудиција и Еузебија, уважене мужеве, управнике царских писарница, Јохана, уваженог мужа, бившег члана нашег царског савета, Комазонта и Еубула, уважене мужеве, бивше управнике царских писарница и Апела, најученијег међу реторима.“ C.Th.1.1.5. превод Маленица 2018, 172.

⁸ Сич-Фејеш 1991, 175.

Грегоријанов и Хермогенијанов зборник претежно регулисали приватно право и садржали конституције посебног карактера (*leges speciales*), док је Теодосијев законик превасходно уређивао јавно право и обухватао конституције општег карактера (*leges generales*), доношене од 311. године и Константина Великог па све до 437. године и Теодосија II.⁹

У Источном римском царству Законик је свечано прогласио цар Теодосије новелом од 5. фебруара 438. године, док је у Источном римском царству 25. децембра исте године то учинио преторијански префект Глабрије Фауст (*Glabrio Faustus*) у свом дому окупљеним сенаторима¹⁰ поводом венчања Валентинијана III и Лициније Евдоксије (*Licinia Eudoxia*), Теодосијеве ћерке.¹¹ Теодосијев кодекс у оба дела империје ступио је на снагу истовремено - 1. јануара 439. године. То је био последњи пут да исти нормативни акт важи у оба дела римског царства јер су каснији владари издавали конституције само за свој део царства.¹² Период важења ипак није био једнак јер се у Источном царству примењивао до 529. године када је донесен Јустинијанов кодекс, док се на Западу примењивао до XII века.

У оквиру ширег административног и идеолошког пројекта Источног римског царства, Теодосијев законик представља не само компилацију важећих царских закона, већ и израз настојања да се управљање империјом рационализује и стандардизује.¹³ Начелно искључење *rescripta* из његовог садржаја произлази из јасно артикулисане разлике (која је обновљена 398. године) између *leges generales* (општих закона) и појединачних одговора на правна питања (*rescripta*) - разлике која је у ранијем периоду била практично занемарена. На тај начин, Теодосијев законик постаје институционална

⁹ Најранија конституција у Теодосијевом кодексу потиче из 311. године (C.Th.13.10.2), а хронолошки последња из 437. године (C.Th.6.23.4). За разлику од старијих зборника *leges*, Теодосијев Кодекс не садржи појединачне правне акте (рескрипте) већ едикте и писма (*epistulae*) који имају општу правну снагу.

¹⁰ На Западу се Сенат само формално сагласио са објављивањем Теодосијевог кодекса. Његова улога у доношењу правних аката одавно је престала да буде одлучујућа. Отуда је некадашња *auctoritas patrum* у овом случају имала искључиво симболично значење.

¹¹ Williams 1952, XVII.

¹² Маленица 2018, 173.

¹³ Један од великих изазова позноантичке управе било је уређење односа централне власти и судија. Увођењем могућности улагања жалбе у когниционом поступку, судије (*iudices*) су постале несигурне у доношење пресуда, те су често одлучивале да се обрате цару у виду тражења савета (*consultatio*) како да пресуде. Пошто је учестало укључивање цара у свакодневно пресуђивање представљало оптерећење за централну власт и њен ауторитет, цареви Константин Велики и Валенс покушали су да ограниче ту тежњу, захтевајући да се цару судије обраћају само у изузетним случајевима. Ипак, оваква политика није решила проблем одсуства јасних и доступних правних норми услед чега је била учестала корупција и пролонгирање поступака. С тим у вези, Теодосијев законик није имао само кодификаторску улогу, већ је служио и као механизам рационализације судске праксе. Систематско прикупљање и објављивање важећих конституција требало је да допринесе правној сигурности, смањењу жалбених поступака и растерећивању централне администрације. Стога је Законик представљао инструмент административне стабилности. Теодосије је и након доношења Кодекса настојао да унапреди жалбени поступак. Две године након његовог објављивања донео је конституцију (C.7.62.32.1) којом је наредио да у случајевима у којима је жалба поднета на пресуде угледних судија (*spectabiles iudices*) о њој не одлучује више цар јер он треба да се посвети извршењу државних обавеза које доносе општу корист свету. У случају да је жалба поднета на одлуке највиших управно-судских функционера у провинцијама (*proconsules*, *praefectus Augustalis*, *comes Orientis*, *vicarii*) о њој одлучују преторијански префект (*praefectus praetorio*) и квестор светог двора који је имао функцију данашњег министра правде (*quaestor sacri palatii*).

потврда тежње ка правној сигурности и формалној јасноћи у комуникацији између власти и поданика.

Оригинални текст Теодосијевог кодекса није сачуван већ о његовој садржини сазнајемо из више непотпуних манускрипата на основу којих је, уз коришћење Алариховог бревијара (*lex Romana Wisigothorum*), реконструисан.¹⁴

Теодосијев кодекс дели се на 16 књига, које се деле на поглавља у којима је по хронолошком реду груписано преко 3000 царских конституција.¹⁵ Књиге су подељене према материји коју уређују и то: 1. књига - Извори права и службе, 2-5. и део 8. књиге - приватно право; 6. књига - хијерархија функционера; 7. књига - војно право; 9. књига - кривично прао; 10. и 11. књига - финансијско право; 12-15. књига - удружења; 16. књига - уређење цркве и црквено право.¹⁶

Сврха царских конституција у касној антици била је двојаке природе: да уреди правне односе и да пренесу поруку. Царске конституције су требале не само да артикулишу вољу владара већ и да послуже обликовању његовог имица у очима поданика. Ова симболичка димензија била је кључна за одржавање јединства царства и тежила је да пажњу и (по могућству) лојалност становништва усмери ка центру власти, персонификованом у личности цара. Из тог разлога, од језика конституција се очекивало да буде не само прецизан, већ и усклађен с књижевним стандардима које су неговали ретори позне антике. Стога је језик права у овом периоду био под снажним утицајем естетских и идеолошких разматрања, која нису произилазила искључиво из правне логике, већ из природе самог царског ауторитета.¹⁷

3. Утемељење хришћанства кроз 16. књигу Теодосијевог кодекса

Две године након што је започет рад на Кодексу (431. године), цар Теодосије II изрекао је: „Права религија дугује правди, а држава, заузврат, дугује и правој религији и правди.“¹⁸ Представљајући правду као апсолутну вредност Теодосије II је јасно истакао да њеном остварењу треба да служе и религија и држава, при чему се религија схвата једнозначно јер је само хришћанство права религија. У односу државе и праве религије, држава је у подређеном положају јер поред тога што треба да служи правди, она мора да

¹⁴ Реконструкција Теодосијевог кодекса извршена је на основу око осамдесет рукописа, који углавном потичу из западног дела Римског царства. Вид. више Сич-Фејеш 1991, 180 и даље.

¹⁵ О поступку доношења конституција вид. Voß 1982, 22 и даље; Нопогé 1986, 136 и даље.

¹⁶ Маленица 2018, 173.

¹⁷ У време Константина Великог, канцеларије - нарочито оне надлежне за правна питања, попут *a libellis* (канцеларије за молбе), односно *scrinium libellorum* - све чешће су биле попуњаване реторима. Уместо традиционалних правника, који су у ранијим вековима играли кључну улогу у обликовању законодавне и управне политике, све већи утицај у Константиновом окружењу стичу ретори, граматичари и хришћански мислиоци. Ова промена не одражава само административну реорганизацију, већ пре свега идеолошку трансформацију власти: док је у раном римском царству право било основни инструмент политичке легитимације, у Константиновој визији хришћанског императора доминантну улогу преузима реторичко и теолошко представљање царског ауторитета. У том контексту, ретори постају кључни не само као творци царских говора и панегирика, већ и као посредници између хришћанске доктрине и царског имица, што правну аргументацију потискује у други план у корист идеолошке симболике. Њихов неправички приступ постаје уочљив већ при читању царских конституција из тог периода. Реторске представе о правним установама, често недовољно прецизне, продиру у царско законодавство које је Фос (Voß), због стилске обојености и реторичког карактера, означио термином *вулгарно право* (*Vulgarrecht*). Вид. Voß 1982, 1. О различитим схватањима вулгарног права вид. Liebs 2008, 35 - 53.

¹⁸ Salzman 1993, 362.

служи и хришћанству. Теодосије II је описао улогу цара као врсту посредника (*κατέχωντος*) између Бога и човека, који је од Бога примио дужност да влада како би постојао склад између верског и световног живота народа.¹⁹ Цар је служио Божијој промисли тако што је штитио интересе државе, али и тако што је осигуравао да народ живи побожно у хришћанском духу. Прихватајући такву улогу цара, Теодосије II је у 16. књизи Кодекса прописао шта се сматра правом религијом. Сакупивши у посебној књизи Кодекса све значајне конституције које су се непосредно или посредно тицале покрштавања, Теодосије II је настојао да створи хришћански идентитет Римског царства.

Шеснаеста књига Теодосијевог кодекса стога представља конкретизацију конституције (C.Th.16.1.2.pr.) коју су 380. године донели цареви Грацијан, Валентинијан II и Теодосије I у којој изражавају жељу да се исповеда хришћанство (*in tali volumus religione versari*). Та књига представља сведочанство на који начин је римско право било средство покрштавања становништва Римског царства. Она садржи 11 наслова, у оквиру којих се налази 426 конституција.

Један од начина огледао се у укидању важећих правила која су била у супротности са основним хришћанским вредностима. Тако је Константин Велики укинуо правила у области наслеђивања која су санкционисала целибат. Незадовољан односом Римљана према установи брака и породице, Октавијан Август је донео сет такозваних кадукарних закона којима је желео да поново успостави брачни и породични морал.²⁰ Једна од законодавних мера састојала се у ограничавању могућности тестаментарног наслеђивања нежења и лица без деце. Укидањем односно ограничавањем пасивне тестаментарне способности тих категорија лица Август је желео да подстакне Римљане да склапају законит римски брак и остављају потомство. Августове дискриминаторне одредбе о условима тестаментарног наслеђивања остале су дуго времена на снази све док их није укинуо цар Константин својом конституцијом сачуваном у Теодосијевог кодексу (C.Th.8.16.1). Према тој конституцији стављају се ван снаге одредбе кадукарних закона, те стога лица која нису у браку (*caelibes*) и лица без потомства (*orbi*) могу да наслеђују равноправно са лицима која су у браку односно која имају потомство.²¹ Константин је својим конституцијама промовисао још неке хришћанске вредности попут милосрђа и поштовања људског достојанства. Тако је конституцијом (C.Th.9.40.2) из 316. године

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Вид. Јовановић 1994.

²¹ IMP. CONSTANTINUS A. AD POPULUM. Qui iure caelibes habebantur, imminentibus legum terroribus liberentur adque ita vivant, ac si numero maritorum matrimonii foedere fulcirentur, sitque omnibus aequa condicio capessendi quod quisque mereatur. Nec vero quisquam orbus habeatur: proposita huic nomini damna non noceant. Quam rem et circa feminas aestimamus earumque cervicibus inposita iuris imperia velut quaedam iuga solvimus promiscue omnibus. Verum huius beneficii maritis et uxoribus inter se usurpatio non patebit, quorum fallaces plerumque blanditiae vix etiam opposito iuris rigore cohibentur, sed maneat inter istas personas legum prisca auctorita[s]. DAT PRID. KAL. FEB. SERDICAЕ, P(RO)P(OSITA) KAL. APRIL. ROM(AE) CONSTANTINO A. VI ET CONSTANTINO. C. CONSS. - „ЦАР КОНСТАНТИН НАРОДУ. Они који су се по праву сматрали нежењама, нека буду ослобођени застрашујуће силе закона и нека живе као да су укључени у број ожењених, оснажених савезом брака, и нека свима буде једнака могућност да стекну оно што заслужују. Нека се нико више не сматра без деце: штете које су биле одређене за то стање нека не важе. Ову одредбу примењујемо и на жене, ослобађајући их, без разлике, од законских терета који су им били наметнути као неки јарам. Међутим, ово право неће важити за супружнике међусобно - јер њихова варљива ласкања тешко да се могу обуздати чак и строгоћом закона – већ нека међу њима остане ауторитет старих закона. ИЗДАТО ДАН ПРЕ ФЕБРУАРСКИХ КАЛЕНДА У СЕРДИЦИ, А ОБЈАВЉЕНО НА АПРИЛСКЕ КАЛЕНДЕ У РИМУ, У ШЕСТОЈ ГОДИНИ КОНЗУЛСТВА КОНСТАНТИНА АВГУСТА И У ГОДИНИ КОНЗУЛСТВА КОНСТАНТИНА ЦЕЗАРА.“

забранио означавање (или сакаћење) лица осуђених за преступе.²² Пре ове забране, Римљани су често примењивали јавно обележавање, сакаћење или друге облике телесног кажњавања као начин кажњавања и понижавања преступника. Хришћанско учење о милосрђу и праштању нашло је израз и у конституцијама каснијих владара. Цареви Валентинијан I, Валенс и Грацијан донели су 367. године конституцију (C.Th.9.38.3), којом је прописано да се поводом Ускрса из затвора морају ослободити затвореници, изузев оних који су извршили тешка кривична дела, као што су увреда царског достојанства, скрнављење мртвих, тровање, злонамерна магија, прелуба, отмица и убиство. Исто тако, 389. године цареви Валентинијан II, Теодосије I и Аркадије доносе конституцију (C.Th.9.35.5), којом се наређује да се у периоду од 40 дана пре Ускрса не изричу телесне казне, јер се у том периоду очекује спасење душа. Другим речима, милосрђе у виду поштеде од телесних казни исказује се током дана посвећених Великом посту, покајању и духовном очишћењу. Под утицајем хришћанства, цареви прописују и нерадне дане, односно празновања. Тако императори Валентинијан II, Теодосије I и Аркадије (C.Th.2.8.19) прописују као нерадне дане: Ускрс и седам дана пре и после Ускрса, дане оснивања Рима и Константинопоља, недељу и друге празнике.

Други упечатљив начин на који су римски цареви законодавним путем подстицали покрштавање становништва огледао се у додељивању привилегија епископима, црквама и клирицима. Тако је, на пример, Константин Велики наредио да су клирици ослобођени пореских обавеза као и извршења обавеза према куријама²³ како би били слободни да служе Цркви (C.Th.16.2.2). Повећање хришћанске заједнице кроз преобраћање паганског становништва претпостављало је велики број клирика. Отуда Констанције II и Констанс доносе конституцију (C.Th.16.2.10) којом понављају наредбу о изузећу клирика од обављања принудне јавне службе (*munera sordida*). Константинови наследници прописују и да се епископи не изводе пред световне судове већ да о оптужбама против њих одлучује црквени суд (C.Th.16.2.12).²⁴

Трећи вид законодавне интервенције покрштавања огледао се у забрани вршења војне и цивилне службе нехришћанима. Притом су цареви Хонорије и Теодосије II најпре 408. године издали конституцију (C.Th.16.5.42) којом су забранили непријатељима

²² *Imp. Constantinus a. Eumelio*. Si quis in ludum fuerit vel in metallum pro criminum deprehensorum qualitate damnatus, minime in eius facie scribatur, dum et in manibus et in suris possit poena damnationis una scriptione comprehendi, quo facies, quae ad similitudinem pulchritudinis caelestis est figurata, minime maculetur. Dat. XII kal. april. Cavilluno Constantino a. III et Licinio IIII cons. (315 [316?] mart. 21). - „Император Константин Еумелију. Ако је неко, сразмерно тежини својих злочина, осуђен на школу гладијатора или на рад у рудницима, никако му се не сме жигосати лице. Нека казна буде утиснута (тетоважом или жигом) на рукама и листовима ногу, како лице - које је обликовано по небеском узору лепоте - не би било обезвређено. Издато дванаест дана пре априлских календа у Кавилуну, за време четвртог конзулства Константина и четвртог конзулства Лицинија (21. март 315. [или 316.] године).“

²³ Каснији римски цареви настојали су да спрече злоупотребе од стране лица која су се прикључивала хришћанској цркви искључиво ради избегавања грађанских обавеза. Тако су Валентинијан I, Грацијан и Валент 371. године донели конституцију (C.Th.16.2.21), којом се прави јасна разлика између искрено и рано ангажованих хришћана и оних који су у клир ступили из користољубивих мотива. Наиме, трајно ослобођење од обавеза према куријама признаје се само онима који су се Цркви прикључили пре почетка владавине поменутих царева и доследно се посветили служењу хришћанској вери. Насупрот томе, сви који су се у црквене редове укључили након тог датума не уживају имунитет, већ се морају вратити у ред куријалаца и наставити испуњавање својих друштвених обавеза.

²⁴ Црквени судови надлежни су у грађанским и црквеним споровима, али не и у кривичноправним стварима за које остаје надлежан световни суд (C.Th.16.2.23).

правоверног хришћанства (паганима и јеретичима) да имају приступ војној палати. Неколико година касније (416) забрањује се паганима да буду војници или да уживају почести као управници или судије (C.Th.16.10.21).

Царевима је било од нарочите важности да припадници виших друштвених слојева и високо рангирани чиновници буду христјанизовани, што се уочава у 10. наслову 16. књиге који носи назив „О паганима, жртвовањима и храмовима“. Тако, на пример, конституција (C.Th.16.10.10) из 391. године забрањује тим чиновницима да улазе у паганске храмове „ради обожавања“ под претњом плаћања новчаних казни. Осим њих, казну плаћа и канцеларија (*officium*) у којој је чиновник запослен, уколико га није спречила да то уради односно уколико његов поступак није званично пријавила. Конституцијом (C.Th.16.10.12) из 392. године коју су донели цареви Теодосије I, Аркадије и Хонорије изричито се забрањује било којој особи - без обзира на друштвени положај или порекло - да учествује у паганским обредима, као што су приношење жртава, испитивање утробе животиња (*haruspicium*), обожавање кипова (*simulacra*), паљење тамјана и поштовање кућних божанстава – лара (*lari*) и пената (*penates*). Санкције су строге: за жртвовање животиња и испитивање утробе животиња кажњава се као за велеиздају (*crimen maiestatis*), али ако је жртвовање обављено на јавном месту или туђем имању, казна је новчана; за обожавање кипова казна је конфискација имања на којој је пагански ритуал обављен. Уколико чиновници игноришу или прикривају наведене преступе, биће подложни истрази и казнама. Цареви су строго кажњавали и отпаднике од хришћанства (апостате). Нарочито су казне биле оштре за припаднике вишег друштвеног ранга за које се у конституцији из 391. године (C.Th.16.7.5) прописује губитак: части (*infamia*), положаја у државној служби и статуса у друштву - та особа неће бити призната ни међу „најнижим слојевима друштва“.

Старање да у Царству постоји права религија није подразумевало само искорењивање паганства већ и обезбеђивање исправне форме хришћанства. Стога, Теодосијев кодекс садржи и конституције којима се санкционише јерес. Уколико се узме у обзир број конституција у књизи 16, јерес је можда царевима који су спроводили христјанизацију представљала већи проблем од паганства.²⁵ Наиме, јеретичима је било изричито забрањено учешће у војсци (C.Th.16.5.25) и вршење чиновничке службе (C.Th.16.5.29) још 395. године док је иста забрана паганима уследила двадесетак година касније. Пооштрена политика према јеретичима забележена је 379. године када су цареви Грацијан, Валентинијан II и Теодосије I донели конституцију (C.Th.16.5.5) којом су наредили: „Све јереси су забрањене и божанским и царским законима и морају престати за сва времена“. Непријатељска царска политика према отпадницима од правоверног хришћанства (апостатама) такође се интензивира.²⁶ Године 381. најпре је донета конституција којом се отпадницима одузима право на састављање тестамената (C.Th.16.7.1). У периоду од око деценије након тога казне су знатно пооштрене. Тако, конституцијом из 391. године (C.Th.16.7.4) Валентинијан II, Теодосије I и Аркадије прописују да отпадници (апостате) губе не само право сведочења на суду и право наслеђивања, већ и сва остала права која уживају припадници друштва. Другим речима, цареви не наређују протеривање апостата, јер сматрају да је много тежа казна дозволити им физички боравак у заједници, али уз потпуно укидање свих грађанских права. Пошто је отпадник свесно оскрнавио најсветији хришћански обред - крштење, он се сматра „изгубљеним човеком“, те је чак и у случају покајања искључена могућност његове

²⁵ Salzman 1993, 375.

²⁶ Апостата је лице које је напустило хришћанску веру након што је било крштено и које је постало јеретик, паганин или атеиста.

рехабилитације. Јачање ортодоксног хришћанства значило је нетолеранцију не само према паганима и јеретицима, већ и према Јеврејима. Још је Константин Велики штитио хришћанство од покушаја преласка са хришћанства на јудаизам. Конституцијом (C.Th.16.8.1), донетом 315. године, цар Константин пружа заштиту прелазницима са јудаизма на хришћанство од насиља од стране јеврејске заједнице. Уколико би неки Јеврејин, укључујући старешине или патријархе, покушао да физички нападне (на пример, каменовањем) онога ко је напустио јудаизам и прешао у хришћанство, он би, заједно са свим саучесницима, био кажњен спаљивањем. Истовремено, конституција прописује да ће и онај ко би обрнуто, од хришћанства прешао у јудаизам, бити кажњен „заслуженом казном“, што сведочи о раном облику правне заштите хришћанства као привилеговане вере, као и о почетима правне дискриминације према јеврејској заједници. Године 357. Констанције II и Јулијан (касније назван Апостата) доносе конституцију (C.Th.16.8.7) којом прописују конфискацију имовине хришћанина који пређе у јудаизам. Цареви Хонорије и Теодосије II најпре 418. године (C.Th.16.8.24) забрањују припадницима јудаизма приступ војној и дворској служби, а потом 423. године (C.Th.16.8.25) ограничавају њихову верску слободу забраном изградње нових синагога, уз допуштање очувања постојећих. Принудно покрштавање Јевреја наредио је тек византијски цар Ираклије у VII веку.²⁷

4. Различита тумачења речи *superstitio* као одраз промене религијских схватања у Римском царству

Издавањем Миланског едикта, Константин Велики је начинио велики корак у процесу хришћанизације римске државе. Ипак, тај процес је напредовао споро, јер се многобожачка римска религија није могла укинути нагло. Поједини римски цареви поступали су мудро, доносећи конституције чије је тумачење допуштало истовремено и исповедање хришћанства и поштовање дотадашње паганске религије. Средство за којим су посегли поједини цареви била је реч *superstitio* коју су уносили у своје конституције, а која је остављала могућност различитог тумачења јер се њено значење временом мењало. Изворно значење те речи је неизвесно.²⁸ Извесно је, међутим, да се именица *superstitio*, као и придев *superstitiosus*, појављују у латинским текстовима већ од III века пре нове ере, и да означавају врачање, прорицање и бављење предсказивањем, нарочито у вези са религијама страног порекла, односно оних које потичу изван Италије.²⁹ С друге стране, облици прорицања унутар званичне римске религије нису били обухваћени овим

²⁷ Salzman 1993, 377.

²⁸ „У свом пионирском истраживању, Ото (W. F. Otto) је тврдио да је изворно значење *superstitio* била нека врста издицања душе изван себе ка божанском, и повезивао је *superstitio* са грчком речју *ékstasis*. Ово етимолошко значење појављује се и у Оксфордском латинском речнику, који наводи да је првобитни смисао *superstitio* био „можда стање религиозног узнесења“. У новије време, став који је изнео Линкомијес (Linkomies) добио је више присталица. Он је тврдио да је *superstitio* првобитно значила „надмоћ“, дословно „стајати у борби изнад пораженог противника“, што је слика садржана у њеном корену *super-stare*. (Из овог значења касније се развило значење надљудске моћи, затим прорицања судбине и чак магијске силе.) Међутим, ову етимологију и изворно значење одбацио је Бенвенист (E. Benveniste) који је, следећи Цицерона, тврдио да *superstitio* потиче од *superstes*, тј. од онога који је преживео неки догађај и постао сведок. Бенвенист је претпоставио да се значење *superstitio* развило из тог изворног значења и почело да се односи на прорицање, јер неко може бити сведок и прошлих и будућих догађаја.“ Salzman 1987, 173.

²⁹ *Ibid.*

појмом.³⁰ У Плаутовим комедијама речи *superstitio* и *superstitiosus* управо се користе у контексту прорицања, враћања и гатања.³¹ Негативан призив те речи присутан је у делима Цицерона, Колумеле, Плинија Старијег.³² Почевши од I века пре н.е., термин *superstitio* се све чешће користи за верска уверења и кулне праксе других народа и култура као и за култно поступање и веровање Римљана који нису у сагласности са званичном римском религијом.³³ Из такве употребе, *superstitio* је почела да означава „претерани страх или страхопоштовање према боговима“, „неразумно религијско веровање“.³⁴ У делу Плинија Млађег, реч *superstitio* доводи се у везу са хришћанством јер се користи да га опише као „погрешно и претерано сујеверје (*superstitionem pravam et immodicam*).“³⁵ Такав Плинијев став разумљив је стога што је живео крајем I и почетком II века када је хришћанство још увек сматрано друштвено деструктивном сектом. *Superstitio* у значењу претераног страха или страхопоштовања према боговима задржава негативну конотацију све до III века. Тада се појављују царске конституције у којима тај термин нема негативну импликацију. Тако Антонин Пије доноси рескрипт (D.12.2.5.1) у коме наређује да се мора поштовати заклетва (*iusiurandum*) која је дата на основу личних религијских уверења (*superstitio*). Исто значење присутно је и у конституцији Александра Севера и Антонина Пија (D.50.2.3.3) којом су дозволили „онима који следе јеврејску суперстицију да добију почаст, али су им и наметнули обавезе да не повреду њихову суперстицију“.

Пажњу изазива чињеница да су хришћански писци преузели термин *superstitio*, али су му придавали другачије значење. У хришћанској интерпретацији тај термин означава паганизам, то јест многобожачку религију која је са њиховог становишта лажна.³⁶ Другачијом интерпретацијом исте речи хришћански писци су направили

³⁰ Унутар званичне римске религије била је призната делатност аугура и харуспики. Аугури су били чланови посебног свештеничког колегијума (*collegium augurum*) чији је задатак био да тумаче вољу богова на основу ауспиција (*auspicia*) - знакова у природи као што су лет птица или грмљавина (симбол Јупитера). Они нису проричали будућност, већ су утврђивали да ли су богови сагласни да се предузме одређена радња, попут скупштинског заседања, избора магистрата или војног похода. За разлику од њих, харуспики су били етрурски пророци који су, на основу одређених знамења - као што су величина, облик и боја јетре жртвованих животиња - предвиђали исход догађаја. Поред њих, званична римска религија признавала је и тзв. Сибилске књиге - пророчке списе који су чувани у храму Јупитера Капитолинског, а за које је била задужена двочлана свештеничка комисија (*duumviri sacris faciundis*). Они су у те списе имали право да „гледају“ (*adire*) само по изричитом наређењу и искључиво у име државе, најчешће у временима криза. Вид. више Dimezil 1997, 452-463.

³¹ Тако, на пример, придев *superstitiosus* налазимо у Плаутовим комедијама „Жижак“ (*Curculio*), 397: „*Superstitiosus hic quidem est, vera praedicat* - Овај је стварно сујеверан, али говори истину“ и „Уже“ (*Rudens*), 1138-1140: „*At meo hercle <iniuriam>. quid si ista aut superstitiosa aut hariolast atque omnia, quidquid insit, vera dicet? anne habebit hariola?*“ - Али, заклинам се Херкулом, то је неправда према мени. Шта ако је она или сујеверна или пророчица, и све друго, шта год да је у њој, хоће ли рећи истину? Зар ће врача имати право?“

³² Cicero, *De natura deorum* II, 70; III, 92 и *De divinatione* II, 129; Columella, *De re rustica* I, 8.6; Gaius Plinius Secundus maior, *Naturalis Historiae* XXX, 2.7.

³³ Salzman 1987, 174.

³⁴ Тако, на пример, Ливије (*Ab urbe condita*, XXXIX, 16) користи термин *superstitio* у значењу ирационалног, штетног страха или погрешног религијског уверења које може уздрмати разум народа. Говорник (конзул) жели да спречи да грађани погрешно помисле да римска република својим деловањем (забраном Баханалија) вређа богове и да их због тога не ухвати *superstitio*, то јест страх од казне богова.

³⁵ Gaius Plinius Caecilius Secundus minor, *Epistularum* X, 96.8.

³⁶ Према Лактанију (*Divinae Institutiones*, IV, 28.11): „*Religio veri dei cultus est, superstitio falsi* -

идеолошку разлику између своје вере и још увек присутне политеистичке религије Римског царства. Међутим, промена значења термина није остала само на нивоу полемике хришћанских писаца. Паралелно са христијанизацијом римског друштва која се интензивирала након Миланског едикта (313. године) прихвата се ново значење речи *superstitio* и у римском праву. Последице, његове норме постају усмерене против многобожачке религије у оквиру које је поникло и достигло висок степен развоја. Притом у првој половини IV века хришћани и верници дотадашње политеистичке религије (пагани) борили су се за превласт. Борба је попримала различите облике, мање или више отворене. Идеолошка борба између њих одражавала се у правној употреби термина *superstitio*.

На почетку IV века Западни део Римског царства био је претежно пагански. Отуда се реч *superstitio* тамо користила у њеном традиционалном значењу - као ирационално или претерано религијско страхопоштовање, лаковерност, гатање, магија. Њихови хришћански савременици су, пак, користили ту реч да означе морално погрешна веровања пагана. Касније, како се хришћанство укоренивало на Западу, *superstitio* се све чешће односила и на погрешна веровања јеретика и Јевреја.³⁷

Истовремено постојање два супротстављена значења речи *superstitio* проналазимо у ванправним делима Фирмикуса Матернуса (Julius Firmicus Maternus).³⁸ Његов преображај од паганина у хришћанина одражава се и на значење које је горе наведеној речи приписивао. У годинама 337-340, Фирмикус, тада још паганин, написао је *Mathesis*, обимно дело посвећено астрологији. У том делу користи израз *superstitio* да означи претерани страх изазван одређеним паганским обредима.³⁹ У годинама 346-350, Фирмикус, сада ватрени хришћанин, написао је антипагански полемички трактат *De Errore Profanarum Religionum*. У том делу позива синове Константина да употребе световну власт државе како би искоренили *superstitio*, то јест паганизам.⁴⁰

Према Еузебију⁴¹, Константин је донео конституцију којом је забрањено „одвратно идолопоклонство које се некада вршило у градовима и селима, тако да се не смеју подизати кулне статуе, консултовати пророчишта (или харуспици), нити приносити жртве“.⁴² Ова конституција, коју наводи Еузебије, није сачувана. Међутим, судећи по постојећим доказима, изгледа вероватно да је Константин заиста донео такву конституцију, али да је она била локалног карактера и да је важила само у деловима Источног Царства.⁴³ Према је прихватио хришћанство, Константин је био свестан да је

Религија је поштовање правог Бога, сујеверје (*superstitio*) је поштовање лажног.“ Тертулијан (*Adversus Marcionem*, I, 9.2) назива паганизам *superstitio romana* (римско сујеверје).

³⁷ Salzman 1987, 176.

³⁸ *Ibid.*, 176-177.

³⁹ Firmicus Maternus, *Mathesis* 6.25.2.

⁴⁰ Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* Cap. XIX, 1: *Sed et vobis sacratissimi imperatores ad vindicandum et puniendum hoc malum necessitas imperatur, et hoc vobis dei summi lege praecipitur, ut severitas vestra idolatriae facinus omnifariam persequatur. Audite et commendate sanctis sensibus vestris, quid de isto facinore deus iubeat.* - „Али и вама, пресветли цареви, намеће се нужност да осветите и казните ово зло, и то вам се налаже законом Бога Свевишњег, да ваша строгост прогони злочин идолопоклонства на сваки начин. Послушајте и усадите у своја света чула оно што Бог заповеда у вези са овим злочиним.“

⁴¹ Еузебије из Цезареје (око 260–340. н.е.) био је један од најзначајнијих ранохришћанских писаца, теолог и историчар, често називан „оцем црквене историје“. Био је епископ Цезареје у Палестини и близак цару Константину Великому, коме је посветио део својих списа.

⁴² Eusebius, *Vita Constantini* II, 45.

⁴³ Salzman 1987, 178.

у Западаном делу Царства паганизам чврсто укореван и да би његова законска интервенција усмерена на сузбијање многобожачке религије могла изазвати незадовољство становништва. Отуда је разумљиво због чега Фирмикус Матернус, позива Константинове синове да донесу конституцију којом се забрањује паганска пракса. Један од њих (Констанције II, Констанс?),⁴⁴ 341. године доноси конституцију којом забрањује сујеверје (*superstitio*) и паганске обреде жртвовања.⁴⁵ Наредне године доноси се конституција упућена градском префекту Рима - Катулину (*Catullinus*) којом се наређује да, упркос томе што сво сујеверје (*superstitio*) треба искоренити, пагански храмови ван зидина града треба да остану нетакнути јер је њихова изградња била инспирисана јавним свечаностима, циркуским играма и спортским надметањима који су традиционално важни за римски народ.⁴⁶ Ова конституција потврђује да почетак пете деценије IV века, представља прелазни период у којем се хришћанска државна политика обликује, али и даље показује извесну толеранцију према дотадашњој паганској религији.

Почетком друге половине IV века та толеранција престаје. Након што је поразио Магненција (*Magnentius*) 353. године⁴⁷, Констанције II мења политику према паганима.

⁴⁴ У инскрипцији конституције 16.10.2 из 341. године коју садржи реконструисан Теодосијев кодекс наводи се име Констанција. Међутим, околности у којима је донета указују на то да је конституцију издао Констанс. Након победе над Константином II (340. године), Констанс постаје владар читавог Западног римског царства у коме је још увек била утицајна многобожачка религија и с њом повезана обредна жртвовања. Како је, по сведочењу Еузебија, још Константин забранио жртвовање у деловима Источног римског царства, у време владавине његових синова требало је исто забранити у Западном делу којим је од 340. владао Констанс. Узимајући у обзир потенцијални сукоб са другим братом Констанцијем, владарем Источног дела Империје, Констанс је морао да рачуна на подршку многобожачког становништва свог дела Царства. Отуда у својим конституцијама није експлицитно иступао против многобожачке религије већ је, забрањујући жртвовање, употребио термин *superstitio*, који је био прихватљив и паганима и хришћанима јер га је свако тумачио различито. Примера ради, управник града Рима, у коме су доминантни били пагани, дату конституцију могао је да тумачи као забрану ирационалног и лаковерног ритуалног поступања које није у сагласју са званичном многобожачком религијом. С друге стране, у Африци, у којој су хришћани били присутни, иста конституција могла је да се тумачи као забрана многобожачких обреда и ритуала. Salzman 1987, 180.

⁴⁵ C.Th.16.10.2 *Imp. Constantius a. ad Madalianum agentem vicem praefectorum praetorio*. Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania. Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri et hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur. Accepta Marcellino et Probino cons. (341 ...) - „Цар Констанције август упућује наредбу Мадалијану, који врши дужност преторијанског префекта. Нека престане сујеверје, нека се укине безумље жртвовања. Јер, ко год се усуди да, противно закону божанског цара, нашег оца, и овој наредби наше благодати, врши жртвовања - нека се над њим спроведе примерена казна и одмах изрекне пресуда. Донето за време конзулства Марцелина и Пробина. (341...)“

⁴⁶ C.Th.16.10.3 *Idem aa. ad Catullinum praefectum Urbi*. Quamquam omnis superstitio penitus eruenta sit, tamen volumus, ut aedes templorum, quae extra muros sunt positae, intactae incorruptaeque consistent. Nam cum ex nonnullis vel ludorum vel circensium vel agonum origo fuerit exorta, non convenit ea convelli, ex quibus populo Romano praebeatur priscarum sollemnitas voluptatum. Dat. kal. nov. Constantio III et Constante III aa. cons. (346 [342] nov. 1). - „Исти август упућује наредбу Катулину, градском префекту. Иако сва сујеверја треба темељно искоренити, ипак желимо да храмови који се налазе изван зидина града остану нетакнути и неоштећени. Јер, пошто су се неки (храмови) показали као извор позоришних игара, циркуских приредби или надметања, не приличи да се руши оно што римском народу пружа традиционалну свечаност уживања. Издато на новембарске календе, у четвртој години конзулства Констанција и трећој години конзулства Констанса, (1. новембар 346. [или 342.] године).“

⁴⁷ Магненције (*Magnus Magnentius*) је био римски генерал који је 350. узурпирао власт и убио цара

Могућ разлог његове одлучне борбе према паганима треба тражити у томе што је Магненције био паганин и што је, непосредно пред одлучујућу битку код Мурсе (данашњи Осијек) против Констанција, своје војнике покушао да ободри чаролијама, паганским жртвама и призивањем демона.⁴⁸ У изворима се среће тврђење да је Констанције пре битке на небу угледао крст који је најавио његову победу.⁴⁹ Исто тако се тврди да Констанције није хтео да пође у борбу са војницима који се нису крстили.⁵⁰ Све то указује да хришћански писци борбу између Констанција и Магненција представљају као борбу између хришћанства и паганства.⁵¹ Констанције је након победе над Магненцијем сурово кренуо у обрачун са паганима. О томе сведочи неколико конституција. Најпре је забранио ноћно приношење жртава које је претходно одобрио Магненције (C.Th.16.10.5).⁵² Потом доноси конституцију (C.Th.16.10.4) којом наређује затварање и забрану приступа храмовима, при чему понавља забрану жртвовања под претњом погубљења и конфискације имовине у корист државне благајне.⁵³ Обреди

Констанса, преузевши управу у Западном делу Римског царства. Источни цар Констанције II, брат Констанса, одбио је да призна Магненција за савладара, што је довело до грађанског рата који је окончан Магненцијевим поразом и самоубиством 353. године.

⁴⁸ „Navodno je žena vrač naputila Magnencija da žrtvuje djevicu, njezinu krv pomiješa s vinom i naredi vojnicima da ispiju takav napitak, dok je ona pjevala bajalice i prizivala demone u pomoć.“ Gračanin 2003, 15, фн. 48. Уп. Ioannis Zonarae, *Epitome Historiarum*, Lib. XIII, Cap. VIII, 21-26.

⁴⁹ О томе да је Констанције угледао крст на небу говоре два извора. Филосторгије (Philostorgius, *Church History*, III, 26) је записао: „Тако је Констанције постао господар узурпатора, у часу када се у то доба на небу указао знак крста, у изузетној величини и блиставој светлости која је надјачала дневно сунце. Та појава се видела изнад Јерусалима, отприлике у трећем часу дана, уочи празника Духова. Тај Богом послати лик, у облику крста, простирао се од места званог Голгота до Маслинске горе, а око њега се као венац пружала велика дуга. И управо је дуга означавала милост Распетога и Вознесенога, а венац, пак, цареву победу. Та величанствена и достојанствена појава није остала сакривена ни од оних у војним логорима. Напротив, јасно је била видљива свима: Магненција и његове присталице, предани идолопоклонству и демонским обманама, обузео је страх и очајање; док је Констанцију и његовим људима дала снагу, надахнуће и чврсту увереност у победу.“ У Ускршњој хроници (*Chronicon Paschale*, 351) наводи се иста прича: „Знак Христовог крста видео се у Јерусалиму у то време, био је отприлике трећи сат, на дан Духова, блистајући се пружао на мајске ноне по небу од Маслинске горе до Голготе, места где је Господ био распет према истоку и одакле је Господ био узнесен; дуга око часног крста који се указао имала је облик попут венца. А у исти час показао се у Панонији августу Констанцију и војсци која је с њиме била у рату против Магненција. И кад је Констанције почео побеђивати, Магненције се сукобио с њим код града званог Мурса; пошто је поражен, Магненције је с неколицином побегао у Галију.“

⁵⁰ Theodoret, *Kirchengeschichte* III, 1.7.

⁵¹ Вид. Gračanin 2003, 19.

⁵² C.Th.16.10.5 *Idem a. ad Cerealem praefectum Urbi*. Aboleantur sacrificia nocturna magnentio auctore permissa et nefaria deinceps licentia repellatur. Et cetera. Dat. VIII kal. dec. Constantio a. VI et caes. II cons. (353 nov. 23) - „*Исти август Цереалу, префекту града (Рима)*. Нека буду укинута ноћна жртвовања која су, по наредби Магненција, била допуштена, а убудуће нечасна слобода таквих обреда нека буде потпуно сузбијена. И тако даље. Издато девет дана пре децембарских календа, у време шестог конзулства Констанција и другог цезаровог (23. новембар 353. године).“

⁵³ C.Th.16.10.4 *Idem aa. ad Taurum praefectum praetorio*. Placuit omnibus locis adque urbibus universis claudi protinus templa et accessu vetito omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte huiusmodi perpetraverit, gladio ultore sternatur. Facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari et similiter adfligi rectores provinciarum, si facinora vindicare neglexerint. Dat. kal. dec. Constantio III et Constante III aa. cons. (346 [354?] dec. 1) - „*Исти август упућује наредбу Тауру, преторијанском префекту*. Одлучено је да се на свим местима и у свим градовима одмах затворе храмови, а приступ им буде забрањен, како би се морално поковареним лицима ускратила слобода да чине преступе. Такође желимо да сви престану са

жртвовања били су дубоко укореењени те заједно са Јулијаном (Апостатом) доноси конституцију (C.Th.16.10.6) којом прописује смртну казну за лица која врше обреде жртвовања или поштују идоле,⁵⁴ док конституцијом C.Th.9.16.4 прописују смртну казну за харуспике⁵⁵, астрологе, видовњаке, врачеве, пророке и слично као и за лица која се њима обраћају ради савета.⁵⁶

5. Закључак

Теодосијев кодекс, који је ступио на снагу истовремено у Источном и Западном делу Римског царства 439. године, представља један од најзначајнијих извора за проучавање римског права позне антике. Он није само збирка царских конституција донетих од времена Константина Великог до Теодосија II, већ и огледало дубоких друштвених и религијских промена које су уобличиле Римско царство у првим деценијама V века. Анализом појединих конституција може се уочити да су цареви до Констанција II водили релативно толерантну политику према паганима. Ипак, након победе над узурпатором Магненцијем 351. године и учвршћивања сопствене власти, Констанције II започиње систематску борбу против паганизма. Иако је та политика повремено имала прекиде и осцилације - нарочито током кратке владавине Јулијана Апостате - општи правац царске религијске политике у позној антици био је усмерен ка утврђивању правоверног хришћанства и сузбијању паганства, јереси, отпадништва од хришћанства и јудаизма.

жртвовањима. Уколико би неко ипак починио нешто слично, нека буде погубљен осветничким мачем. Имовину погубљеног одређујемо да се приграби за државну благајну, а исту казну налажемо и управитељима провинција ако занемаре да казне таква недела. Издато на децембарске календе у четвртој години конзулства Констанција и трећој години конзулства Констанса, (1. децембар 346. [или 354.] године).“

⁵⁴ C.Th.16.10.6 *Idem a. et Iulianus caes.* Poena capitis subiugari praecipimus eos, quos operam sacrificiis dare vel colere simulacra constiterit. Dat. XI kal. mart. Mediolano Constantio a. VIII et Iuliano caes. cons. (356 febr. 19) - „*Исти август и Јулијан цезар [Јулијан Апостата]*. Налажемо да се казном смрти подвргну они за које се утврди да учествују у жртвовањима или да поштују идоле. Дато једанаестог дана пре мартовских календа, у Медиолану, за време осмог конзулства Констанција и конзулства Јулијана као цезара (19. фебруар 356. године).“

⁵⁵ Харуспик (*haruspex*) је посматрач утробе жртвених животиња са циљем читања упутстава које су тамо исписане. Дисциплина читања упутстава на основу утробе животиња је етруског порекла. Римљани су довели харуспике из Етрурије „да развијају своју науку, да је прилагоде грађанским, политичким, верским питањима која она није предвиђала. Тако је настала етруско-римска харуспиција, кратко названа етруском.“ Вид. Dimezil 1997, 461.

⁵⁶ C.Th.9.16.4 [=brev.9.13.2] *Imp. Constantius a. et Iulianus c. ad populum.* Nemo haruspicum consulat aut mathematicum, nemo hariolum. Augurum et vatum prava confessio conticescat. Chaldaei ac magi et ceteri, quos maleficos, ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas. etenim supplicium capitis feret gladio ultore prostratus, quicumque* iussis obsequium denegaverit. Dat. VIII. kal. febr. Mediolano, Constantio a. IX. et Iuliano caes. II. coss. *Interpretatio.* Quicumque* pro curiositate futurorum vel invocatorem daemonum vel divinos, quos hariolos appellant, vel haruspicum, qui auguria colligit, consuluerit, capite punietur. - „*Цар Констанције август и Јулијан цезар народу.* Нека нико не тражи савет од харуспика или астролога, нити од пророка (хариола) Нека престане лажно сведочење аугура и пророка. Халдејци, магови и остали које народ, због тежине њихових злочина, назива вешцима, нека се не усуде ништа чинити у овом правцу. Нека за све заувек утихне радозналост у вези са прорицањем. Јер ће свако ко се оглуши о ову наредбу бити погубљен - мачем осветника, смртном казном. Дато осмог дана пре фебруарских календа, у Медиолану, у време деветог конзулства Констанција и другог Јулијановог као цезара. *Тумачење.* Свако ко из радозналости према будућности затражи савет од призивача демона, пророка (хариола) или харуспика који тумачи знамења, биће кажњен смрћу.“

Занимљив аспект те трансформације јесте и употреба термина *superstitio*, чије је изворно значење било враћање, прорицање и бављење предсказивањем које није било део званичне римске религије. С временом, ова реч добија нова тумачења која одражавају промену религијских схватања - посебно у контексту християнизације Царства. *Superstitio* постаје термин којим се означавају паганске праксе и погрешна веровања, што се одражава и у царским конституцијама усмереним на њихово сузбијање и јачање хришћанског поретка.

Теодосијев кодекс је први званичан правни зборник који афирмише и институционализује хришћанске вредности, чиме симболички означава почетак нове епохе у историји Европе. Поред своје религијске и политичке функције, имао је значајан утицај на формирање правне традиције која ће обликовати средњовековну и модерну Европу. Постао је основа за Јустинијанову кодификацију - нарочито *Codex Iustinianus* - која је, кроз рецепцију у средњем веку, поставила темеље за формирање европско-континенталне правне традиције. Теодосијев кодекс тако није био само правни акт свог времена, већ и идеолошки и цивилизацијски документ. Он представља мост између старог паганског и новог хришћанског поретка, показујући како једно законодавно дело може обликовати не само друштво сопственог доба, већ и историјске токове наредних векова.

Извори

Digesta Iustiniani, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/digest.htm>, приступ страници 15. 6. 2025.

Eusebius, *Life of Constantine* (1999): Oxford: Clarendon Press. Translated by Averil Cameron and Stuart George Hall.

Zonaras, Ioannis, *Epitome Historiarum*, Vol. III (1811): Lipsia: Teubner.

Lactantius, *The Divine Institutes* (1964): Washington, D.C.: The Catholic University of America Press. Translated by Sister Mary Francis McDonald, O.P.

Livius, *Ab urbe condita*, liber XXXIX, <https://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.39.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Maternus, Julius Firmicus, *De errore profanarum religionum* (1907): Lipsia: Teubner. Edidit Konrat Ziegler.

Maternus, Julius Firmicus, *Mathesis* (1968): Stutgardia: Teubner. Ediderunt Wilhelm Kroll et Franz Skutsch.

Philostorgius, *Church History* (2007): Atlanta: Society of Biblical Literature. Translated with introduction and notes by Philip R. Amidon, S.J.

Plautus, *Curculio*, <https://www.thelatinlibrary.com/plautus/curculio.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Plautus, *Rudens*, <https://www.thelatinlibrary.com/plautus/rudens.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Plinius, Gaius Caecilius Secundus, *Briefe - Epistularum libri decem* (2011): Düsseldorf-Zürich: Artemis & Winkler. Ed. Helmut Kasten, 8. Auflage.

Plinius, Gaius Secundus, *Naturkunde*, Bücher XXIX/XXX (1991): München: Artemis & Winkler. Herausgegeben und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Joachim Hopp.

Tertullian, *Adversus Marcionem*, <https://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.marcionem.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Theodoret, *Kirchengeschichte* (1954): Berlin: Akademie-Verlag. Hrsg. Léon Parmentier, 2. Auflage.

Cicero, *De divinatione*, <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/divinatione2.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Cicero, *De natura deorum*, <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/nd.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Codex Iustinianus, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ1.htm>, приступ страници 15. 6. 2025.

Codex Theodosianus, https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Codex_Theod.htm, приступ страници 15. 6. 2025.

Columella, *De re rustica*, <https://www.thelatinlibrary.com/columella/columella.r1.shtml>, приступ страници 15. 6. 2025.

Chronicon Paschale 284–628 AD (2007): Liverpool: Liverpool University Press. Translated with introduction and notes by Michael Whitby and Mary Whitby.

Литература

Voss, Wulf Eckart(1982): *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike. Eine Untersuchung zum nachklassischen Kauf- und Übereignungsrecht*. Frankfurt am Main: Löwenklau Gesellschaft e.V.

Gračanin, Hrvoje (2003): „Bitka kod Murse 351. i njezin odjek“, *Scrinia Slavonica* Vol. 3, br. 1, 9-29.

Dickerman, Williams (1952): “Introduction“ in *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions* (a translation with commentary, glossary, and bibliography by Clyde Pharr), Princeton: Princeton University Press.

Dimezil, Žorž (1997): *Drevna rimska religija* (prevod Jelena Novaković), Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Јовановић, Мила (1994): *Августово брачно законодавство - кадукарни закони*, необјављена докторска дисертација, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Liebs, Detlef (2008): “Roman Vulgar Law in Late Antiquity“, in: *Aspects of Law in Late Antiquity: Dedicated to A.M. Honoré on the Occasion of the Sixtieth Year of His Teaching in Oxford* (ed. Boudewijn Sirks), Oxford: Souls College, 35-53.

Маленица, Антун (2018): *Практикум из римског права*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду - Правни факултет.

Nörr, Dieter (1981): “Zur Reskriptenpraxis in der hohen Prinzipatszeit“, *ZSS (Rom. Ab)* 98, 1-46.

Salzman, Michele Renee (1993): “The Evidence for the Conversion of the Roman Empire to Christianity in Book 16 of the Theodosian Code“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Vol. 42, No. 3, 362-378.

Salzman, Michele Renee (1987): “‘Superstitio’ in the Codex Theodosianus and the Persecution Of Pagans“, *Vigiliae Christianae* Vol. 41, No. 2, 172–188.

Сич-Фејеш, Магдолна (1991): *Codex Theodosianus*, необјављена докторска дисертација, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Harries, Jill (1993): “The Background to the Code“, in *The Theodosian Code – Studies in the Imperial Law of Late Antiquity* (eds. Jill Harries and Ian Wood), London: Duckworth, 1-16.

Honoré, Tony (1986): “The Making of the Theodosian Code“, *ZSS (Rom. Ab)* 103, 133-222.

Valentina Cvetković-Dordević

**THE ROLE OF THE THEODOSIAN CODE
IN THE CHRISTIANIZATION OF ROMAN SOCIETY**

The Theodosian Code, which came into force simultaneously in the Eastern and Western Roman Empires in 439 AD, represents a key source for understanding the legal, social, and religious transformations of Late Antiquity. More than a mere compilation of imperial constitutions from the reign of Constantine the Great to Theodosius II, the Code reflects the ideological shifts that shaped the Roman Empire in the early fifth century. This article examines how, following Constantius II's victory over the usurper Magnentius in 351 and the consolidation of his power, imperial policy began to shift from relative tolerance toward paganism to its systematic suppression.

Special attention is given to the evolving use of the term *superstitio*, which originally referred to unofficial forms of divination, but gradually came to designate pagan beliefs and practices in the context of the Christianization of the Empire. The Theodosian Code was the first official legal code to institutionalize Christian values, symbolizing the beginning of a new religious and legal era in European history. In addition to its religious and political significance, it strongly influenced the development of legal tradition, serving as a foundation for Justinian's later codification - particularly the *Codex Iustinianus* - which shaped the continental legal systems of medieval and modern Europe. The Code thus stands not only as a legal text of its time, but also as an ideological and civilizational landmark, bridging the transition from the pagan Roman world to a Christian imperial order.